

Szkice Archiwalno-Historyczne nr 12

„Region w Państwie – Państwo w regionie. Górny Śląsk w państwie Habsburgów i Hohenzollernów (1742–1918)”. Red. Roland Gehrke, Barbara Kalinowska-Wójcik, Dawid Keller

Ellinor Forster, Janine Maegraith

Stare przyzwyczajenia pod nową nazwą? Integracja Śląska poprzez austriackie prawo o zawieraniu małżeństw w końcu XVIII i początkach XIX wieku

Celem artykułu jest pokazanie procesu integracji austriackiego Śląska z wiedeńskim centrum, ze szczególnym uwzględnieniem panujących tam wówczas przyzwyczajień/zwyczajów prawnych. Analiza umów małżeńskich pozwoliła na przedstawienie tego procesu wśród ludności nie tylko – jak to zwykle bywa – na powierzchniowej integracji administracyjnej. Wybrano Bruntál (Bruntal) ze względu na jego przynależność do mniejszego państwa stanowego oraz dużą odległość od rządzącego Wiednia. Aby jednak właściwie zinterpretować wyniki, nie wystarczyło jedynie badać zmiany polegające na wprowadzeniu nowych norm prawnych, ale trzeba było również wziąć pod uwagę inne czynniki. Przede wszystkim gospodarczy rozwój badanego terenu, ponieważ ma on wpływ na zmiany przyzwyczajień prawnych. Do porównania zostały wybrane znajdujące się pod tym samym panowaniem dwie miejscowości – Malá Morávka (Kleinmohrau) jako rozwijające się centrum przemysłowe oraz rolnicza Oborná (Spillendorf). Porównanie zawartych w konkretnych określonych okresach 119 umów małżeńskich z metrykami ślubu w odpowiednich parafiach pokazuje reprezentatywność tego materiału, oczywiście po uwzględnieniu struktur ekonomicznych w badanych miejscowościach.

Jerzy Gorzelik

Renovationes. Modernizacje średniowiecznych kościołów na pruskim Górnym Śląsku – od wojen śląskich do napoleońskich

Czas między początkiem wojen śląskich a klęską monarchii Hohenzollernów w konfrontacji z Francją był w sztuce sakralnej pruskiego Górnego Śląska okresem znaczącej aktywności. Kontynuowano przedsięwzięcia rozpoczęte jeszcze w dobie habsburskiego panowania, podejmowano jednak także nowe inicjatywy, zastępując drewniane kościoły obiektami murowanymi, modernizując starsze świątynie, realizując ich malarskie wystroje i sprawiając elementy wyposażenia. Wykonanie poważnej części zleceń powierzano warsztatom z krajów

habsburskich – Śląska Austriackiego i Moraw. Katolicki Górny Śląsk, podzielony państwową granicą, pozostawał zatem częścią wielkiego, artystycznego regionu z centrum w Wiedniu, podczas gdy obiekty powstałe z inicjatywy pruskiej administracji i protestanckiej mniejszości zdradzały z reguły wpływy Berlina. Wśród artystycznych przedsięwzięć, podejmowanych przez środowiska katolickie, poczesne miejsce zajmowały modernizacje średniowiecznych świątyń – *renovations* – o różnym zakresie ingerencji w zastaną tkanę. Autor tekstu przeanalizował cztery przykłady takich działań na terenie pruskiego Górnego Śląska w Jemielnicy, Rudach, Głogówku i Bytomiu.

Dariusz Nawrot

Okoliczności straty Nowego Śląska przez Prusy w 1807 roku

Nowy Śląsk to zachodnia część Małopolski, która w wyniku trzeciego rozbioru Polski znalazła się w Królestwie Prus. W podpisanej 24 października 1795 roku konwencji rozbiorowej między Austrią, Rosją i Prusami postanowiono, że liczące 2230 km² ziemie województwa krakowskiego, zajęte już w 1794 roku przez wojska pruskie, włączone zostaną do monarchii Hohenzollernów. Rządy pruskie przerwała przegrana wojna z Napoleonem i wybuch w listopadzie 1806 roku powstania na Nowym Śląsku. W okolicach Żarek zaczęły się organizować oddziały insurgentów pod wodzą Wojciecha Męcińskiego. Walki na pograniczu Nowego i Górnego Śląska trwały przez kilka miesięcy, ale polskiej insurekcji nie udało się stłumić oddziałom huzarów pruskich z miast górnośląskich. Jednak w traktacie tyłzyckim między Prusami a Francją z lipca 1807 roku, dzięki wadliwemu sformułowaniu artykułów 2 i 13, Nowy Śląsk pozostał w granicach państwa pruskiego. Władze pruskie pamiętały, iż urzędnicy pruscy zapoczątkowali industrializację tego regionu, a o jego wartości stanowiły nie tylko pierwsze inwestycje, ale także bogate złoża węgla, rudy żelaza, galmanu i wapienia. Jednak udział mieszkańców Nowego Śląska w antypruskim powstaniu wpłynął na ostateczne rozstrzygnięcie przynależności tego obszaru w konwencji elbląskiej z listopada 1807 roku. W artykule 7 konwencji stwierdzono, że Nowy Śląsk, jako część składowa Polski przed 1 stycznia 1772 roku, należy do Księstwa Warszawskiego. Wydarzenia z lat 1806 i 1807 zadecydowały o ostatecznej przynależności i dalszym rozwoju tego regionu.

Barbara Kalinowska-Wójcik

Państwo na wsi? Gminy wiejskie na Górnym Śląsku pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku – zarys problemu

Procesy upaństwowienia (Durchstaatlichung) rozpoczęły się na terenach zachodniej i środkowej Europie, na przykład we Francji i krajach niemieckich już w XVIII wieku, na co wskazują badania przeprowadzone przez Roberta von Friedberg. Jednak na terenach górnośląskich zmiany te rozpoczęły się znacznie później, co było spowodowane sytuacją własnościową chłopów, silną pozycją wielkich właścicieli ziemskich, którzy nie chcieli się zrzec swoich prerogatyw i konsekwentnie dążyli do wyegzekwowania swoich praw. Jednak już w pierwszej połowie XIX wieku pojawiają się pierwsze oznaki poważnych zmian prowadzących do zwiększenia się samorządności gmin wiejskich oraz wykorzystania do tego celu władz państwowych reprezentowanych w terenie przede wszystkim przez landrata oraz jego urzędników.

Roland Gehrke

Pomiędzy tolerowaną wielojęzycznością a wymuszoną przez państwo germanizacją: motywy i cele pruskiej polityki językowej na Górnym Śląsku w XIX wieku

Prowadzona przez pruski rząd na Górnym Śląsku polityka językowa ulegała w XIX wieku licznym przeobrażeniom. Opcja, jaką była germanizacja w większości polskojęzycznego regionu, była cały czas brana pod uwagę, trzeba jednak zauważyć, że obok stale pojawiającego się motywu w niektórych okresach, szczególnie zaś do 1860 roku, dyskutowane były również inne alternatywy. Szczególnie w przypadku Górnego Śląska chybionym było, analizowanie kwestii językowych wyłącznie w kontekście rozwijającego się nacjonalizmu, ponieważ pojawiają się tutaj również dodatkowe czynniki, takie jak postrzeganie tego regionu jako kulturowych i cywilizacyjnie zacofanych peryferii. Planowe rozprzestrzenianie języka niemieckiego wydawało się licznym obserwatorom najlepszym sposobem „wykształcenia i uszlachetnienia” górnośląskiej ludności wiejskiej. Stale dyskutowana była jednak koncepcja, aby do nauczania szkolnego wprowadzić język polski, co miało pomóc w edukacji uczniom, którzy nie wynieśli z domu znajomości języka niemieckiego. Pod przywództwem opolskiego inspektora szkolnego i późniejszego wrocławskiego biskupa pomocniczego Bernarda Bogedaina zostały te pomysły przejściowo wprowadzone w praktyce. Jednak najpóźniej w latach zjednoczenia Niemiec 1870/1871 poparcie zdobyła polityka oparta na bezkompromisowej zasadzie języka państwowego na poziomie szkolnym, gospodarczym i administracyjnym. Efektem tej polityki były narodowe zawirowania na Górnym Śląsku na początku XX wieku.

Krzysztof Gwóźdź

Bractwa strzeleckie Rejencji Opolskiej na przykładzie działalności Górnśląskiego Związku Strzeleckiego (Oberschlesischer Schützenbund)

Wyrosły z kultury mieszczańskiej tradycyjny ruch strzelecki cechowały silne tendencje do zrzeszania się i organizacji turniejów o charakterze regionalnym, a później także i krajowym. Na Śląsku spotkania tego typu udokumentowane są już w XVI w., jednakże pierwsza organizacja grupująca konfraternie z terenów rejencji opolskiej, czyli Górnśląski Związek Strzelecki, powstała dopiero w 1849 roku z inicjatywy bractwa w Raciborzu. W spotkaniu, które doprowadziło do powstania organizacji oprócz gospodarzy brały również udział delegacje towarzystw strzeleckich z: Gliwic, Żor, Koźła i Ujazdu. W roku następnym (29–30 czerwca 1850 roku) odbyło się w Raciborzu pierwsze oficjalne strzelanie i zjazd związkowy, podczas którego do zjednoczenia przystąpiły bractwa z: Bytomia, Głubczyc, Wielkich Strzelec, Mysłowic. Najważniejszym efektem spotkania było uchwalenie statutu organizacji. Od tego momentu przyjęto zasadę, iż co roku podobne zjazdy będą odbywać się w siedzibach organizacji, które należały do zjednoczenia. Do końca dziewiętnastego stulecia w strukturach związku znalazła się większość bractw strzeleckich z terenu rejencji opolskiej. W przededniu wybuchu I wojny światowej organizacja zrzeszała dwadzieścia cztery towarzystwa.

Jacek Szpak

Ślązacy w polskiej prowincji paulinów w latach 1764–1864

Artykuł przedstawia kariery, role oraz pochodzenie Ślązaków, poddanych habsburskich i pruskich, w polskiej prowincji paulinów w latach 1764–1864. Omawia również ośrodki z których się rekrutowali oraz ich strukturę wiekową i społeczną wskazując jednoznacznie, że byli oni pełnoprawnymi członkami wspólnoty zakonnej. Pełnili różne funkcje i urzędy, zgodnie z potrzebami polskiej prowincji, bez względu na pochodzenie państwowe czy społeczne. Na końcu umieszczono również wykaz z nazwiskami paulinów pochodzących ze Śląska.

Dawid Keller

Górnśląskie koleje a koleje w innych częściach państwa pruskiego – próba analizy danych liczbowych (1847–1863)

Badania nad dziejami kolei na Górnym Śląsku, choć wydaje się, że pozwalają na dogłębne zrozumienie ich powstawania i funkcjonowania, są w dalszym ciągu otwartym polem

badawczym. Wynika to przede wszystkim z istniejącego do tej pory skierowania uwagi badaczy przede wszystkim na zagadnienie powstawania sieci kolejowej, marginalnie traktując codzienne funkcjonowanie zarówno poszczególnych odcinków, jak i towarzystw. Na niewielkim zbiorze danych w artykule opisano sytuację górnośląskiego kolejnictwa w latach 1847–1863. Potwierdzenie znalazła teza o zdecydowanym nakierowaniu na przewóz towarowy realizowany przez Towarzystwo Kolei Górnośląskiej. Jednocześnie jednak zaskakująco podobne były losy kolei Górnośląskiej, Dolnośląsko-Marchijskiej i Köln – Minden – związanych z masowym transportem węgla. To generowało zarówno spory ruch oraz zakupy taboru, jak i wzrastające przychody. Z punktu widzenia pasażerów spore znaczenie miało wprowadzenie czwartej klasy – dokonane w różnym czasie w analizowanych towarzystwach, ale zawsze dające ten sam efekt – pozyskanie zupełnie nowych klientów.

Marta Sala

Polityka oświatowa książąt von Hochbergów w powiecie pszczyńskim w II połowie XIX wieku

Wraz z objęciem w 1847 roku dóbr pszczyńskich Hochbergowie przejęli również wynikające z tytułu ich posiadania obowiązki. Należała do nich m.in. opieka na zasadach patronatu nad istniejącymi i powstającymi na tym obszarze szkołami elementarnymi. W zakres ich polityki oświatowej wpisywała się także działalność książęcych placówek edukacyjnych oraz pomoc stypendialna oferowana dzieciom i młodzieży szkolnej. Formy opieki patronackiej były ściśle określone. Hochbergowie w większości przypadków realizowali je poprzez przekazywanie sum pieniężnych lub materiałów budowlanych. Rzadziej ich wsparcie finansowe miało charakter podarunku lub pożyczki. Książęta pszczyńscy fundowali ponadto niektóre zajęcia (gimnastyka) lub uroczystości szkolne (np. Dni Sedanu). Poza mniej lub bardziej sumiennym wypełnianiem obowiązków patronackich arystokraci tworzyli szkoły prywatne, umożliwiając w ten sposób młodym mieszkańcom okolic zdobycie wykształcenia zawodowego lub gimnazjalnego. Taką możliwość dawały młodzieży „Hochbergianum” oraz szkoła zawodowa w Murckach. Umożliwiano również dzieciom z ubogich rodzin zdobycie chociażby podstaw wykształcenia, co było realizowane poprzez działalność fundacji stypendialnych, nad którymi sprawowali pieczę (stypendium książęce Anhaltów, Fundacja Kissa, Fundacja Gottsmanna).

Jakub Grudniewski

Biurokracja a lokalne elity władzy w powiatach górnośląskich w okresie Cesarstwa Niemieckiego

Kluczowymi postaciami administracji pruskiej w powiatach byli landraci, posiadający nie tylko bardzo szerokie kompetencje, ale również łączący władzę królewską z władzą samorządową. Ich pozycję wzmocniła nowa ordynacja powiatowa (1872), która zbiegła się w czasie z utworzeniem Cesarstwa Niemieckiego. Musiał on współpracować z lokalną elitą władzy na forum tzw. wydziałów powiatowych oraz sejmików powiatowych. Osoby odgrywające istotną rolę w powiatach pełniły również funkcję deputowanych powiatowych, którzy zastępowali landrata w obowiązkach. Choć nieraz dochodziło pomiędzy przedstawicielami administracji, a lokalną elitą władzy do ostrych sporów to współpraca pomiędzy tymi grupami układała się na Górnym Śląsku na ogół harmonijnie, w przeciwieństwie do innych wschodnich regionów Prus. Fakt ten da się wytłumaczyć silnie obecnym wśród górnośląskiej elity władzy konserwatyzmem oraz wzajemnym respektowaniem granic wpływów państwa i lokalnych elit.

Kathrin Pindl

„Divergence” na Górnym Śląsku? Kwantytatywne podejście do zagadnienia poziomu życia i rozwoju gospodarczego (projekt badawczy)

„Wielu Europejczyków na ucieczkę od masowej biedy czekało aż do XX wieku.” (R.C. Allen: *The great divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the first World War. „Explorations in Economic History”*2001, Vol. 38,s. 413). Pod pojęciem dywergencji standardu życia w perspektywie europejskiej w zasadzie rozumie się proces powiększania się różnic między realnymi płacami i cenami na przestrzeni dziejów, bez którego nie można opisywać takich zjawisk, jak wzrost gospodarczy, kryzys czy standardy życia. Tak zwane „przypadki biedy” najpierw długoterminowo zostały przezwyciężone w Europie Północnej. W wielu regionach monarchii Habsburgów i Hohenzollernów zmiana tradycyjnej struktury opartej na działalności rolniczej i rzemieślniczej nastąpiła dopiero po II wojnie światowej. Jednak Górny Śląsk nie wpisuje się w ten wzór, ponieważ pojawia się tutaj problem dosyć wcześnie i długotrwanie przebiegających procesów industrializacyjnych. Autorka artykułu zajmuje się, oprócz przedstawienia krótkiego zarysu obecnego stanu badań, dyskursu i historycznego kontekstu, przede wszystkim metodami badań, rodzajem źródeł oraz postulatem stworzenia bazy danych zawierającej zestawienia zarobków oraz cen w różnych regionach Europy środkowej.

Aleksandra Skrzypietz

„Dzwonek” z lat 1894–1902 jako przykład polskojęzycznej prasy kierowanej do dzieci i ich rodziców na Górnym Śląsku

Schyłek XIX wieku przyniósł prężny rozwój prasy polskojęzycznej na Górnym Śląsku. Wśród tytułów prasowych znalazły się także takie, które kierowane były do najmłodszych czytelników i ich rodziców. Jednym z takich czasopism był „Dzwonek”. W pierwszym numerze, redakcja zachęcając dzieci do czytania czasopisma nie ukrywała, że nie spotka się to z aprobatą w szkole, a mimo to zalecała, by dzieci pragnące rozwinąć swoją znajomość języka polskiego zasiadały do lektury jak najczęściej. Doradzano także wspólne czytanie lub pożyczanie sobie numerów, by mogły one trafić do jak najszerszego odbiorcy. Zadaniem „Dzwonka” było również szerzenie treści katolickich i takich materiałów można w gazecie spotkać najwięcej. Czasopismo zawierało także artykuły służące umoralnieniu, często dość naiwne, a zawsze przesyczone nachalnym dydaktyzmem. Czasopismo zawierało też artykuły odnoszące się do życia codziennego i problemów niezwiązanych ani z polskością, ani z kwestiami wyznaniowymi. Starano się uwrażliwić młodych czytelników na potrzeby innych ludzi. Zamieszczano także opowiadania o zwierzętach. „Dzwonek” jest ciekawym, ale nie jedynym przykładem czasopism kierowanych ówczesnie do dzieci.

Bernard Linek

Górnoślązacy a Reichstag na przełomie XIX i XX wieku. Kampanie wyborcze. Role polityczne. Relacje z wyborcami

System polityczny państwa niemieckiego po 1871 roku miał charakter subsydiarny, przy dużej roli samorządów lokalnych, sejmików powiatowych i Sejmu Pruskiego. Jednak w pełni demokratyczne i już stąd budzące największe emocje były tylko wybory do ogólnoniemieckiego ciała przedstawicielskiego w postaci Reichstagu. Z Górnego Śląska, rozumianego jako rejencja opolska, w sposób większościowy wybierano doń 12 przedstawicieli. Już w latach 70. okręg ten stał się bastionem katolicyzmu politycznego, który zdobywał do I wojny światowej 11 miejsc. Najpierw w postaci Centrum, a później partia ta dzieliła się z ruchem polskim, który miał zbliżony charakter ideowy. Referat analizuje wybrane kampanie wyborcze przełomu XIX i XX w., role odgrywane w Berlinie przez posłów górnośląskich w Reichstagu (na przykładzie ks. Eduarda Müllera, Franza von

Ballestrema, Juliusza Szmuli i Wojciecha Korfantego) oraz wzajemne relacje między wyborcami i ich przedstawicielami oraz możliwości wzajemnego oddziaływania.

Kai Struve

Polityczna mobilizacja i wyborcze postawy. Pruski Górny Śląsk w okresie Cesarstwa Niemieckiego

Artykuł analizuje wzrost frekwencji wyborczej na pruskim Górnym Śląsku w okresie Cesarstwa Niemieckiego i wpływ narodowej identyfikacji na polityczną mobilizację. Statystyki ilustrujące dane z wyborów do Sejmu Rzeszy pokazują, że na Górnym Śląsku okres Kulturkampfu w latach siedemdziesiątych XIX wieku był okresem nadzwyczajnej politycznej mobilizacji. Później frekwencja wyborcza, inaczej niż w przypadku prowincji poznańskiej, aż do wybuchu I wojny światowej spadła wyraźnie poniżej średniej w całej Rzeszy. Stwierdzenie, że przynależność narodowa, w odróżnieniu od religijnej, nie była żadnym widocznym i dodatkowym politycznym czynnikiem mobilizującym, znajduje potwierdzenie w danych pochodzących z wyborów do pruskiego Sejmu. Całościowa analiza zmian frekwencji wyborczej pokazuje, że narodowa identyfikacja również na początku XX wieku dla większości ludności górnośląskiej nie odgrywała istotnej roli w ich politycznych zachowaniach.

Bogdan Kloch

Ile państwa Hohenzollernów w mieście Rybniku i części powiatu rybnickiego w świetle „*Politisches Handbuch für den Oberschlesischen Industriebezirk*”?

Mimo zmian przynależności państwowej w wyniku I wojny śląskiej (1740-1742) w Rybniku nie dokonały się zbyt daleko idące przekształcenia. Przyniósł je dopiero schyłek XVIII wieku. Głównie w wyniku przejścia pod królewską jurysdykcję i zmianę statusu, a wreszcie, jak i w przypadku innych miast, poprzez reformy miejskie przeprowadzone już w XIX wieku i początki industrializacji związanej z szybkim rozwojem przemysłu wydobywczego i hutnictwa żelaza nastąpiła transformacja Rybnika w miasto przemysłowe. W świetle wspomnianych przemian, niezwykle ciekawym, choć późnym, źródłem z epoki jest opublikowany najpewniej w początkach 1914 roku podręczny przewodnik informacyjny dotyczący życia społecznego i politycznego przemysłowej części Górnego Śląska, w tym i fragmentu powiatu rybnickiego zatytułowany: *Politisches Handbuch für den Oberschlesischen Industriebezirk* opracowany przez O. Erdmanna

Marcin Dziedzic

Modernizacja małego miasteczka. Otmuchów w czasach II Rzeszy Niemieckiej (1871–1918)

Artykuł opisuje zmiany zachodzące w Otmuchowie w czasach II Rzeszy Niemieckiej. W tym okresie do miasta doprowadzono kolej. Powstała cukrownia, która była największym zakładem przemysłowym. Wzniesiono budynki użyteczności publicznej: szpital, pocztę, gmach sądu obwodowego wraz z więzieniem. Powstała także gazownia i rzeźnia. Wyremontowano katolicki kościół parafialny i wybudowano kościół św. Anny. Na wygląd miasta wpływ miało wyburzenie części obwarowań i wzniesienie pomników. Wszystkie te inwestycje zmieniły wygląd miasta i poprawiły warunki życia jego mieszkańców.

Raffael Parzefall

„I wojna światowa i Kriegsnagelungen na Górnym Śląsku” (projekt badawczy)

Krótko po rozpoczęciu I wojny światowej w 1914 roku walki ofensywne „zastąpiono” już wojną pozycyjną i walką w okopach, a tzw. front narodowy planował wspierać żołnierzy na polach bitewnych. Niewiele później zawiązała się inicjatywa tzw. Nagelmänner, począwszy od Wiednia, działająca zwłaszcza w państwach niemieckojęzycznych. Tę formę solidarności nazywano podczas I wojny światowej po prostu „wojennym przybijaniem gwoździ”. Po pozyskaniu gwoździ, które odzwierciedlały i reprezentowały wsparcie finansowe, wbijano je w posągi i inne obiekty, „okuwając” je. Ten specyficzny przejaw działań wojennych znany był również na terenie Górnego Śląska. Artykuł opisuje podobne wydarzenie, które miało miejsce we wrześniu 1915 roku w Katowicach. Wspomniane zostały również inne przykłady „przybijania gwoździ”. Podkreślono kulturowe i historyczne znaczenie tego fenomenu.